

НИЕ И ДРУГИТЕ, ИЛИ ЗА ЧУЖДООЕЗИКОВОТО ВЛИЯНИЕ В ПРОЦЕСА НА РАННАТА ИНТЕЛЕКТУАЛИЗАЦИЯ НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

WE AND THE OTHERS, OR ON THE FOREIGN LANGUAGE INFLUENCE IN THE PROCESS OF THE EARLY INTELLECTUALIZATION OF THE NEW BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

Diana Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

dpivanova@uni-plovdiv.bg

The subject of the article is the process of early intellectualization of the Bulgarian literary language through the borrowing of terms from foreign languages. The research is limited to the terminological vocabulary in didactic literature, and more specifically in trade guides and correspondence books, during the Revival which contributed to the establishment of terms related to trade, banking, finance and the legal sphere. The main part of the study is terminological construction and the ways of entry of foreign terms into the literary language directly or through an intermediary language.

Key words: Revival, literary language, intellectualization, terminological construction, terminology

1. Фактори за развитието на книжовния език и на неговата интелектуализация (с оглед на лексиката)

Един от значимите фактори за духовното развитие на всеки народ са благоприятните условия, които позволяват откриване на училища и развиване на просветителската дейност. Относно международните ас-

пекти на възрожденската ни култура в родната историография е утвърдена тезата, че българската интелигенция я създава (паралелно с книжовния език) в пряка връзка с приемствеността от предходната книжовна традиция, съчетана със западноевропейските културни и научни постижения, като не се пренебрегват и други източници на влияние – езиковите посредници на Балканите, славянски и неславянски. Водена от утилитарни подбуди, интелигенцията пристъпва към откриване на светски училища, в които се въвеждат „модерните науки“, съответно възниква и необходимост от съответстващата им учебна литература. Втората четвърт на XIX век се очертава като период, в който се решават фундаментални въпроси, един от които е изграждането на книжовния език и обогатяването му с лексика и изразни средства. В това отношение дидактичната литература, предимно преводна, изиграва важна роля в **процеса на началната интелектуализация** на новобългарския книжовен език (съкр. НБКЕ), въпрос, предмет на настоящата статия. И тъй като темата е много обширна, изследването се ограничава само в границите на терминологичната лексика в дидактичната литература, и по-конкретно – в търговските ръководства и писмовниците, допринесли за утвърждаването на термини, свързани с търговията, банковото дело, финансовата и юридическата сфера.

2. Българската социална и културна ситуация през Възраждането

Зараждането и развитието на модерната търговия по българските земи води до създаването на обслужваща я литература и документация, с която се регламентират съответните дейности: регистрация на търговски дружества, откриване на кантори, поддържане на служебна кореспонденция. Съответно съставят се и се отпечатват ръководства за писане на писма, образци за съставяне на документи, книги за двойно счетоводство (т. нар. диплография – гр. διπλογραφία¹) и др., необходими за функционирането на различните стопански дейности. Тази книжнина съдържа съответната терминология, с която започва да борава не само българското търговско съсловие, но и образованото гражданство.

¹ Названието идва от старогръцкото: διπλός (двоен) + γράφω (пиша) – διπλογραφία (двойно записване), т.е. *двустранно счетоводство*. Тази система за осчетоводяване е позната в Европа още от ренесансовата епоха, въведена е и на Балканите в по-късен период.

През втората четвърт на XIX в. интелектуалният потенциал на българската интелигенция се издига, за което спомагат връзките с Европа и запознаването с нейните постижения в образованието, науката и културата. В процеса на формирането на НБКЕ и особено при попълването на българската терминологична система сред възрожденските книжовници надделява разбирането, че крайният пуризм намалява възможностите за **интелектуализация** на книжовния език. По пряк път или чрез чуждоезични преводи (славянски и неславянски) в НБКЕ постъпва значително количество терминологична лексика. Именно през този период започва ускореното разрастване на българската терминологична система. Учебните дисциплини по „модерните науки“ въвеждат също терминология, съответстваща на новото време и на стопанските и културните потребности на обществото, и по този начин книжовният език се обогатява с термини от различни научни сфери.

Ранната дидактична литература до голяма степен подпомага не само процеса на интелектуализация на книжовния език, но и изграждането на отделните стилове, като наченките на създаването на научно-популярния и деловия стил се забелязват още през 20-те – 30-те години на XIX век. Наред с букварите и другите учебни помагала се появяват и първите печатни писмовници, търговски и счетоводни ръководства, които влизат в училищната и в гражданската среда. Те съдържат уроци и образци на делова и лична кореспонденция, на структуриране на делови текстове с техните реквизити и речева етикеция в един ранен етап от създаването на българската терминологична система.

3. Терминологично строителство и пътищата на навлизане на чуждоезикови термини в НБКЕ

Известно е, че идеите на Европейското просвещение проникват на Балканите чрез преводна литература, като посредник е гръцкият език, който се превръща и в културния език по тези земи. Особено силно е гръцкото влияние до 40-те години на XIX век, като първите български дидактични книги са преводи и компилации от гръцки – пряко и като език посредник. Посредством тях в българската книжовна среда е пренесена нова чуждоезикова лексика от различни европейски езици. В самото начало на XIX в. такава новост се наблюдава в книжовната практика на един от първите български интелектуалци, Софроний Врачански, който въвежда чрез новогръцки², руски и румънски

² Ал. Ничев доказва, че преводът на *Езопови басни* от Софроний не е от старогръцки, а източникът е от текст посредник на новогръцки (Ничев 1963: 35).

език³ западноевропейска лексика: *аргумент, планета, резон, фамилия* и мн. др. (Велчева 2010: 116), тенденция, която започва постепенно да се утвърждава и от други автори в по-късен етап. Софроний дава пример и за замяната на турцизмите с думи от международната лексика с гръцка или латинска основа (подход, продължен от Петър Берон). В тълкувателните текстове (евангелски беседи и житийни разкази) в *Неделника* вм. *пашіе* той пише *генералы игемоны*, царския съвет нарича *сенат*, а *кадіе* ‘съдии’ заменя със *судници*. Голяма част от лексиката му са термини от дамаскините, заети от книжнина от среднобългарския период: *управитель, повѣленіе*; или взети от говоримата реч думи, но с променено значение, напр. *зговорникъ* у Софроний е със значение ‘съветник’, докато в Н. Геровия речник *сговорникъ* е ‘лице, което уговаря сватосване’ (НГ – РБЕ, Т. V, 147). Към тях добавя и създадените от самия него нови думи термини: *законоположникъ, естествоописатель* (Велчева 2010: 119).

Мнозина български книжовници превеждат книги директно от новогръцки, напр. през 1837 г. Райно Попович прави превод на *Христоитията* на Антоний Византиос, отпечатана през 1780 г., за да претърпи през XIX век множество издания на гръцки, от които се правят преводи на сръбски, румънски, български. За нейна основа е служила книгата на Джовани де ла Каза *Галатео*, която от своя страна има за свой източник съчинение на Еразъм Ротердамски (Данова 2013 <<http://www.bulgcl8.com/smehat/danova.htm>>). По-късно, през 1844 г., К. Фотинов също помества в няколко поредни броя на *Любословие* своите преводи на части от книгата на Ан. Византиос (цит. съч.).

Чрез посредничеството на гръцкия език в енциклопедичното издание *Славяноболгарское детеводство*⁴ на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович (съкр. НБ/ЕВ) са възприети доста интернационални термини. В част II на *Детеводството* (с. 13, 24, 25, 34) двамата автори са използвали отделни текстове от *Христоитията* на гръцкия педагог Стефанос Комитас, включени в енциклопедията му *Детска педагогика/Παιδική παιδαγωγική* (1828). Оказва се, че книгата на Ст. Комитас в тази си част е превод на гръцки от френски език, а френският превод е от съчинението

³ Запознат с тези езици, Софроний внася заемки от тях в превода си *Езопови басни* и в някои от проповедните текстове в *Неделника* (1806) (Ничев 1963, Велчева 2010).

⁴ Част II. *Содержащая известия за петтех чувства... . Езопови басни, Нравоучителни повести...*

на швейцарско-италианския философ и педагог Франческо Соаве (Алексиева 1987: 96). Нравствено-педагогическите трактати на Фр. Соаве⁵ (роден в Лугано на 10. 06.1743 г. – починал в Павия на 17.01.1806 г.) (вж. Biografy – Wikipedia <https://en.wikipedia.org/wiki/Francesco_Soave>) се радват на голям интерес не само в Западна Европа, но и на Балканите. Съчинението му *Trattato elementare dei doveri dell'uomo* (Основен трактат за задълженията на човека) е преведено на новогръцки от Георгиос Генадис през 1819 г. и е преиздавано многократно. Части от книгата се отпечатват и в популярното на Балканите издание *Педагогически уроци* на Ст. Комитас. Друг труд на Фр. Соаве – *Етика и морална философия*, е преведен от новогръцки на сръбски и е издаден от Доситей Обрадович през 1803 г. (Данова 2013: <<http://www.bulgc18.com/smehat/danova.htm>>).

През 1843 г. Сава Радулов издава *Благонравни учения о обнесении образованого человека*. С греческаго на новославенский язык преведени от Сави Илиевича во употреблени в народных училищ. Смирна, 1843, като след заглавието отбелязва първоизточника [Ф. Соаве] (вж. Генчев, Даскалова 1988: 564). Авторът обаче не посочва данни за гръцкия преводач и за заглавието на книгата на Соаве, така че засега въпросът за оригиналния труд не е изяснен⁶.

Имайки предвид написаното в творческата му биография⁷, че неговите *Novelle Morali* (Морални разкази) получават наградата, учредена от граф Карло Бетони в Бреша, за най-добрата поредица, предназначена да възбуди в младежките улове любовта към добродетелта и отвращението към порока, и че *Novelle Morali* е забележителност в италианската детска литература и претърпява над 100 издания между 1782 и 1909 г., твърде възможно е като хипотеза да приемем, че именно *Морални разкази* са първоизточникът на преводи на различни езици в Европа, вкл. и на Балканите, пренесени чрез език посредник и в българските книжовни среди (както в случая – чрез гръцки)⁸.

⁵ По посочените в биографията му съчинения, писани на италиански, най-вероятно преводите са били от италиански език (Wikipedia: Francesco_Soave. Biografy <https://en.wikipedia.org/wiki/Francesco_Soave>) (5.12.2024).

⁶ Н. Данова в приведената статия също не посочва заглавието на оригинала поради липса на конкретни данни.

⁷ От информацията в биографията му проличава, че интересът към неговите трудове не стихва до днес.

⁸ Тук се проявява широкият поглед на българските книжовници към известните европейски философи и педагози и заслугите им за тяхното популяризиране на родна почва.

Направеният преглед обяснява ранното присъствие на чуждоезични термини, преминали в българския език чрез езика посредник – най-често гръцкия (вж. за това примерите по-долу).

Пътищата, по които проникват заемките при формирането на новобългарската терминологична система през Възраждането, обикновено се проследяват чрез етимологичен анализ и чрез отличителни белези (графични, фонетични, морфологични) на съответния термин в българския текст, които могат да ни ориентират при определянето на прекия или косвения източник. В тази насока безспорно е, че терминът *сѹнаλλαγματῐκα* ‘вид полица’, използван от Константин Фотинов (КФ) в писмовника му *Записи*, е пряко заимстван от гръцки език: *σῶναλλαγματῐκε* (КФ, 70)⁹.

Днешната дума *монета* се среща с облика *монета* в *Славяноболгарское детеводство* (1835 г.) и тъй като съставителите Неофит Бозвели и Ем. Васкидович на титулната страница посочват като източници гръцки образци (без да конкретизират кои точно), по графиката може да се определи, че формата е възприета от гръцката дума *μονέδα*, която пък е заета от венецианския език¹⁰ – *moneda*. Със същата форма използва термина и Костаки Попов (КП, 60) в *Търговски писменик*, 1862. Думата е позната и с формата *монета*, с която си е послужил Ан. Кипиловски в *Свещенное цветообрание*, 1825. Според Л. Ванков тя е заемка от италиански език – *moneta*, като първоизточникът е лат. *moneta* (Ванков 1956 – 1957: 282 – 283). С оглед на първоизточника това е така, но е възможно пътят на заемката в българския език да е по-дълъг и тя да е възприета чрез посредничеството и на други езици. В РЧДБЕ (с. 547), а също и в речника на Макс Фасмер (Фасмер, т. II, 154) е отбелязано, че *монета* е руска заемка в българския език, заимствана от полски, а в полския е заета от лат. *moneta*.

По опосредстван път чрез гръцкия се появява и терминът *партида* – *παρτῐδα* в българския език със значенията: ‘отделна сметка в банка, данъчно и друго учреждение, в която се вписват всички дължими суми’; ‘определено количество еднообразна стока’ (НБ/ЕВ, 52), а в гръцкия е заимстван от венец. *partida*, а не от ит. *partita* (Ванков 1960: 174).

В писмовника на К. Фотинов банковият термин *запис* със значение ‘вид полица’, познат и в нашето съвремие¹¹, много преди това е

⁹ С числата в скоби са означени страниците в съответните писмовници.

¹⁰ До 1870 г. Италия не е обединена и се е състояла от самостоятелни владения, като Венеция е била град държава, подобно на Флоренция, Генуа и др.

¹¹ *Запис на заповед*: вид полица, при която издателят сам се задължава да брой фиксираната в нея сума на посочения падеж. Вж. РФТ <<https://kik-info.com/spravochnik/finansov-rechnik.php>> (17.12.2024).

вече утвърден в писмената практика. За първи път *запис на заповедъ* се появява като пояснение на *полица* от ит. *polizza* в първия печатен писмовник, този на Неофит Бозвели и Ем. Васкидович (НБ/ЕВ, 52), което показва, че терминът и преди това е бил вече в оборот. Пак там, но в мн. ч. той е даден и като пояснение на *търговски свидетелства* (НБ/ЕВ, 56), което показва, че в този ранен етап съществува терминологична синонимия¹². Дватама автори паралелно употребяват и съответното название – *полица*. По същата причина и Хр. Павлович си служи с *полица*, за да обясни термина *асегнация*¹³. Терминът *полица* се популяризира в писмовниците от третата четвърт на XIX век паралелно с *менителница* (една от видовете полици, която означава ‘писмено нареждане за безусловно плащане’), както и друг вид полици: *тратта* (от ит. *tratta*) и *ремиса* (от лат. *remissa*). *Полица* (31), *менителница* (32) и *записъ* (30) се използват и от Георги Икономов (ГИ) в *Краткий най-новый писмовникъ* (1856, 24). Наред с *полица* авторът си служи и с *менителница* (ГИ, 32), термин, който се предпочита в повечето писмовници. В *Книга за писма* от Стоян и Христо Караминкови (1850) авторите поясняват значението на няколко вида полици: *полици*, *менителници*, *камбиали*, *тратта*, *ремиса* (167)¹⁴. С термина *тратта*, *тратти* (33, 42) си служи и К. Попов.

Синонимни двойки се наблюдават и когато съставителите назовават на български съответника на чуждоезичния термин в обяснителен план: *контракт* – *условно писмо* (ГИ, 24). Синонимни термини за едно и също понятие с различен произход има в практиката си и Хр. Павлович: *словослагателъ*, *штампаръ* – от ит.-гр. *στάμπα* (18), *словаливацъ* – сръб. (19). Подобни примери са налице и в *Послателника*¹⁵: *бангеръ* ‘банкер’ се предава и като *трапезитъ* (нгр. *τραπέξιτης*) (НБ/ЕВ, 49).

В други случаи с отделни термини са назовавани видовете полици: *римесса* от ит. *rimessa* ‘вид полица, използвана във вътрешните и в международните плащания’ – РБЕ), ит. *камбиали*, *кампиали* ‘полици, размяна, преобръщане на платежни средства’ (НБ/ЕВ, 50, ХрП, 55).

¹² В по-късните писмовници се прави разграничение между различните видове полици според техните функции и значение.

¹³ Същият термин, но в две форми – *асигнация* от фр. *assignation* (51) (БТР) и *асегнация* (62) ‘акт на назначаване или предаване на право или задължение от едно лице на друго’, използва и К. Попов.

¹⁴ Вж. Николова 2023: 282.

¹⁵ *Славеноболгарскій предручній ПОСЛАТЕЛНИКЪ за наставленіе на Болгарскитъ юноши...* (вж. пълното заглавие в библиографията).

В следващата част са представени примери, които показват пътя на усвояването на даден термин: език приемник < език посредник < език първоизточник; или по пряк път: език приемник < език първоизточник. Броят им е само малка част от общото количество термини, употребени в 15-те печатни писмовника, издадени през Възраждането.

акцепция ‘приемане на полицата, да бъде заплатена при падежа ѝ’ (КП, 44) (< фр. *acception* < лат. *acceptio*); със същото значение, но под друга графична и морфологична форма е представен терминът **акченпация** (КП, 38) (< рум. *acceptație* < лат. *acceptatio*). Същото се отнася и за **акченпъ** (КП, 39, 40) (< рум. *accept* ‘писмено съгласие за заплащане на полицата при падежа ѝ’ (DEX) < лат. *acceptus* – *акцент*, юр. ‘писмено задължаване по полица’; **не ся акченпаятъ** ‘не са одобрени’ (КП, 38). Формите **акченпация**, **акченпъ** водят до заключението, че термините са минали през румънска адаптация, а **акченпаятъ**, производна на **акченпъ**, е с българска адаптация.

билетъ ‘търговска фактура’ (КП, 50, 65). В случая възможните пътища на проникване са два: от руски или от новогръцки 1. < рус. *билет*, нем. *Billet* < фр. *billet*; 2. < гр. *μπιλιέτο*, тур. *bilieto* < ит. *biglietto*, венец. *biglieto* – вж. Ванков 1956 – 1957: 227; DWDS; БЕР I, 48.

джиро ‘прехвърляне на правата върху полица или други ценни книжа на друго лице с подпис’ (от ит. *giro*, евентуално с посредничеството на нгр. *τζίρος* и тур. *ciro* – вж. Ванков 1956 – 1957: 237; БЕР, т. I: 365, БТР (КП, 49).

касса ‘шкаф или помещение за пазене на пари и скъпоценности’ от ит. *cassa* < лат. *capsa* ‘кутия, сандък’, чрез нгр. *κάσσα* и тур. *kasa*, съответно на бълг. *каса*, *касса* (БЕР, т. 2, 259; Ванков 249 – 250; ХрП, 55, ГИ, 27).

касиеръ ‘лице, което завежда касата в учреждение’ от ит. *cassiere* < фр. *caissier* чрез нгр. *κασσιέρης* (НБ/ЕВ, 50). Интересно е, че тази дума не се среща в другите разглеждани тук възрожденски писмовници.

квитанца ‘квитанция, разписка’ (< ит. *quietanza*, срв. и рум. *chitanță*, *cvitanță* и фр. *quittance* (СтМРЧДБЕ); *chitanță* (MDA) (КП, 15, 53). Формата е най-близо до румънския език¹⁶.

контрактъ ‘договор’ < рус. *контракт* < нем. *Kontrakt* < лат. *contraktus* (Фасмер, т. I, 616; DWDS). Най-вероятно заемката **контрактъ** идва чрез руски език, но в случая авторът обяснява значението ѝ с *условно писмо* (ГИ, 24).

¹⁶ Не е изненадващо, тъй като голяма част от живота на Костаки Попов преминава в Браила като учител в българското училище.

курсъ (валутен) < рус. *курс* < лат. *cursus* ‘цената, по която в определен ден се продават или купуват на борсата ценни книжа, пари и др.’ (БЕР, т. 3: 148) или както определят значението на термина самите съставители на *Послательника*: ‘промѣненіето монедно, сиречь *курсатъ*’ (НБ/ЕВ, 50, ГИ, 32, КП, 44).

протестъ¹⁷ ‘жалба, официално регистриране за това, че полицата не е изплатена навреме’ (КП, 42) (< тур. *protesto* или рус. *протест* < ит. *protesto*) (юр., търг.). Най-напред терминът се появява с италианската си форма *protesto* и е възприет чрез тур. *protesto*, после е зает повторно и чрез руски с формата *протест* (Ванков 1956 – 1957: 282 – 283; БЕР, т. V, 784). Заедно с производните си думата навлиза в употреба в българския периодичен печат в Цариград, Букурещ, Браила в средата на XIX век (Иванова 1998: 3 – 6). В полза на посредничеството на руския език за проникването на *протест* и неговите производни (протестува КП, 42) в НБКЕ може да се добавят и аргументите, че през втората половина на XIX в. влиянието на руския език по книжовен път (чрез руската литература¹⁸) се засилва сред българската интелигенция, а и самият автор е владеел много добре руски език. С формата *протесто* думата се среща и в *Книга за писма* на братята Ст. и Хр. Караминкови (Николова 2023: 285).

фирма от ит. *firma* < лат. *firmus* ‘регистрирано предприятие’ (НБ/ЕВ, 50, ГИ, 26).

Някои от термините са калки, напр. в писмовника на К. Фотинов (1845: 87): *добро* през XIX в. е означавал ‘паричен знак с определен знак за плащане’ – чрез тур. *bono* от ит. *bono*, *buono* (Ванков 1963: 228; (съвременното значение на думата *бон* е заето от фр. *bon* < лат. *bonum* ‘добро’, субстантивизирана форма от *bonus* ‘добър’ (БЕР, т. I, 67). Следните термини също са калки: *вжзелъ* ‘вързоп, пакет с пари, изпращан по пощата’ по group: фр. > ит. > тур. *grup*. Думата е използвана от К. Попов в *Търговски писменик*, 1862 (7, 35) (ПРОДД); *менителница* е калка по ит. *cambiale* ‘вид полица’, вж. Ванков 1956 – 1957: 220, 243. Тези и други подобни примери показват стремежа на авторите да побългаряват названията на термините.

Въпреки синонимията и чуждоезиковото разнообразие се наблюдава известна приемственост и уеднаквяване на някои от термините

¹⁷ Италианските (венециански и дубровнишки) заемки проникват доста рано на Балканите, вкл. и в българския език, но особено много нарастват те през XVIII и XIX в. във връзка със създадените търговски връзки (Петканов 1970: 243).

¹⁸ Немалка част от българската възрожденска интелигенция получава образованието си в руски гимназии, лицеи и университети.

след 50-те години на XIX в., утвърдени вече и в останалите публикувани писмовници. За отбелязване е, че голяма част от тях функционират до днес. Такива са следните термини:

асигнации (НБ/ЕВ, 55, ХрП, 44, КФ, 49); *записъ* (НБ/ЕВ, 52, КФ, 70, ГИ 30); *камбиали*, (НБ/ЕВ, 50, ХрП, 55) / *кампиали* (Ст/Хр Карамин., 167); *капиталъ* (НБ/ЕВ, 60, КП, 21, 44); *касса* (ХрП, 55, ГИ, 27), *касиеръ* (50), *коммисионъ* (НБ/ЕВ, 49); *коммисионна* (НБ/ЕВ, 49, Ст/Хр Карамин., 148); *кредитъ* (КП, 46); *курсъ* ‘валутен курс’ (НБ/ЕВ, 50, ГИ, 32, КП, 33, 44); *менителница* (НБ/ЕВ, 50, Ст/Хр Карамин., 148, ГИ, 32, КП, 30); *партида* НБ/ЕВ, 52, КФ 86); *полица* НБ/ЕВ, 50, 51, 54, ХрП, 48); *римесса* (ХрП, 45, Ст/Хр Карамин., 152); *сума* (НБ/ЕВ, 50, КФ, 86) / *сумма* (ХрП, 52, КП, 33) и мн. други.

Наред със западноевропейски, употребявани са и термини със славянски произход, предимно руски:

НБ/ЕВ: *купля* ‘продажба’ – чсл./рус. (50); *прошение* ‘молба’ – рус. (52); *обязательство* ‘задължение с оглед на подписани договори’ – рус. *обязам сѧ* – 1. ‘задължавам се, обвързвам се’ (7); 2. ‘облигация’ – от рус. < фр. < лат. *obligatio* ‘документ за дълг – за предоставена парична сума на кредит от притежателя на облигацията на нейния издател’ (94); *повѣлителъ* от рус. остар. ‘комисионер’, ‘посредник при търговски сделки, който получава процент от печалбата’; ‘лице, което изпълнява търговски поръчки срещу възнаграждение’ (49); *попечение* – от рус. ‘грижа’, ‘застраховане’ (50).

Традиционна лексика в чсл.-рус. вариант (фонетичен, отчасти морфологичен) доста често се среща в първите три писмовника:

НБ/ЕВ: *изживение* ‘разноски’ (40), *купецъ* ‘търговец’ (6, 59); *обявление* (IX), *отхождане* от стб. *отъхѡдити* (Стб.Р) ‘отдалечавам се, отивам далеч’ (11), стб. > чсл. > рус. (11, 53); *без изятие* ‘без изключение’ (VII), РРОДД; *хотенія* от стб. *хѡтѣти* (Стб.Р) ‘искане’, ‘желание’ стб. > чсл. > рус. (62) БЕР, с. 1166; *согубо писание* ‘текст на свършен, изящен стил’, стб. *сѡгѣбъ* > чсл. > рус. *согубый* (49, 92) и др.

КФ: *повѣление*¹⁹ ‘писмено нареждане’, ‘заповед’ от стб. > чсл. *повѣлѣти* (71, 80); *оусудителный и запретителный образъ* (40), *поручительство* (92); ‘поръчителство’, *поручитель* ‘поръчител’²⁰ (92).

В единични случаи се срещат заемки от сръбски: *штампаръ* > от ит. > гр. *στάμπα* (ХрП, 8), *словоливацъ* (ХрП); *количина* ‘количество’

¹⁹ Термин, който по-късно се заменя със *заповед* (К. Попов, 30).

²⁰ В книжовната практика се среща със същото значение и побългареният термин *поръчник* (Илия Блъсков – РРОДД, 371).

(хърв. *količina*) (КП, 36). Към тях може да се добави и заемката *секонди* от английски – *second* ‘втори’, в случая става дума за *втора менителница* (КП, 44).

Една част от представените термини са фонетично и морфологично адаптирани към българския език, но се срещат и транслитерирани: *Инвентаріонъ* ‘инвентар’ (ХрП, 55), *комисионъ* ‘комисионер’ (НБ/ЕВ, 49), *провизиона* ‘провизия’, ‘задължение с неопределена срочност или размер’ (банков и финансов термин) (П, 44) и др.

Посочените примери илюстрират разпространението на търговските, търговско-правните, банковите, финансовите и други термини чрез дидактичната книжнина, което влияе върху утвърждаването им в изгражданата българска терминологична система. Интернационалните термини са преобладаващите в писмовниците след 50-те години, като първоизточниците имат гръцка и латинска основа, но са преминали през адаптация в съответните книжовни езици: италиански, френски, немски, руски и др.

Въпреки че в шаблоните за търговски писма са използвани турски заемки, които активно се употребяват не само в разговорната реч, но са пренесени и в книжовната практика, все пак се наблюдава тенденция за тяхното ограничаване и заместването им с български или с чуждестранните им съответствия. Но все пак, особено в по-ранните писмовници, те се срещат по-често:

НБ/ЕВ: *разносване* от тур. *fark* ‘разноски’ (60), *разнось* ‘разноски’ (59); *күріа* ‘наем’ (59); *ортакъ* ‘съдружник’ (58); *согочъ* ‘почерпка или пари за почерпка’ (49); *тюмесукъ* ‘полица’ (56); *файда* ‘полза, лихва’ (56); *хакъ* ‘заплата, възнаграждение’ (53); *юсте* ‘добавка’ (49); *погонъ*, *погоны* (дюлюми), тур. *dölüm* ‘мярка за земя, равна на 919,3 кв. м’ (ПРОДД, 355).

ХрП: *вересіи* от тур. *veresi* ‘задължение за взета и неплатена стока’ (55) (ПРОДД); *грошъ* (55), *имирлицы* ‘стари турски монети’ (57), *кантаръ* (56), *кіріа* (55), *ока* ‘мярка за тегло’ (53), *рубіе* ‘малка жълтица’, *пари* (48); *темисуцы* ‘полицы’ (50), *хесап* ‘сметка’ (48).

В *Записите* на К. Фотинов турски заемки се срещат предимно в авторските пояснения: *поручителство* (кефилемек – от тур. *kefilemek*) (84); *записка взаимнопоручителна* (единъ за другій кефилъ) (84, 86); *счетъ* (есапъ) (88); *достовърны свидѣтели* (*шаите*) от тур. *шахат* – ‘свидетел’ (Н. Геров, РБЕ). В други случаи турският език е само посредник, напр. *цванцъ* – от нем. *Zwancig*, *талиръ* < *talir* – от нем. *Taler* (DWDS); *групъ* – *grup* ‘вързоп, пакет пари за изпращане по пощата’

(88), остар. – от ит.-тур. (ПРОДД); *есап* (хесап) ‘сметка’ (88), *сахатъ* ‘час’ (КП, 88).

От представените писмовници с минимален брой турцизми са тези на Г. Икономов: *борчъ* ‘дълг’ (18), *діятикъ* ‘завещание’ (29), *грошъ* (32), *пары* (25); и на К. Попов: *грошъ* (6,13), *денгъ* ‘денк’ (61), *кантаръ* (6), *есап* (хесап), ‘сметка’ (88), *мущерія* ‘купувач’ (88), *сахатъ* ‘час’ (88). Това не е изненадващо, тъй като двата писмовника са отпечатани след 50-те години (през 1856-а и 1862-ра), когато тенденцията за изчистване на турцизмите се засилва.

Прегледът на употребените термини говори за начална унификация на терминологичната система²¹ в търговската, банковата и финансовата сфера, но това се отнася предимно за втората четвърт на XIX век, когато са издадени само три писмовника. Разширяването на деловите дейности повишава необходимостта от търговски ръководства и писмовници, които многократно се увеличават през третата четвърт на XIX век, а заедно с това към терминологичната система се добавят и нови термини. През този период се забелязва известна приемственост от предходните издания и опити за уеднаквяване на названията на термините, което подпомага стабилизирането на терминологичния състав, а от друга страна, добавят се нови, неупотребявани дотогава термини. Разширява се и периметърът на преките източници, както и на езиците посредници (руски, румънски, турски). В процеса на интелектуализация на НБКЕ важна роля играе възприемането на чуждия опит, от който се извлича най-полезното, като се приспособява с оглед на българските условия и на спецификите на родния език и неговите характеристики.

Заимстването на терминологична лексика от славянски и неславянски езици пряко или чрез езици посредници и националната им преработка в образци, идеи и концепции, които се усвояват посредством езика, литературата, изкуството, ускорява процесите на развитие и обогатяване на НБКЕ. Тези идеи, усвоени, но преосмислени съобразно с българската езикова ситуация, се вписват във възрожденската нацио-

²¹ Опит за събирането на „търговски рѣчи“ прави неизвестен възрожденец – Михаил Попович от Ловеч, в съчинението си *Взаимнодвойно описаніе сирѣчь Списаніе Торговскаго Взаимноописанія и в Двойноописателныхъ списниковъ*, в края на което има речник: *Словарь употребленыхъ разныхъ торговыхъ рѣчей*, 1843. За съжаление, съчинението остава в ръкопис (вж. Кювлиева 1997: 237).

нальноезикова програма – колективно дело, чийто изпълнител е българската интелигенция, поставила пред себе си високи изисквания. В програмата са заложили задачи, актуални за времето: образование, духовна култура, език. За да се реши успешно езиковият въпрос, „учените мъже“ е трябвало да бъдат запознати с най-новите европейски филологически изследвания и с концепциите на техните автори, да знаят чужди езици, да свеждат до вниманието на читателите „полезни книги“, вкл. преводни. Това очертава характерните черти на възрожденската езикова доктрина: **отвореност** и **адаптивност** към чуждите научни постижения и допускане в умерена степен на външното влияние. Деветнадесетото столетие отбелязва динамичното развитие на възрожденската книжнина заедно с изграждането на книжовния език и стилового му израстване – резултати, зад които стоят **новаторските прояви** на възрожденската интелигенция, поставила много **начала**, от които започва българският път към духовен напредък.

СЪКРАЩЕНИЯ

венец. – венециански
нгр. – новогръцки
ит. – италиански
лат. – латински
нем. – немски
остар. – остаряло
рус. – руски
рум. – румънски
срб. – сръбски
стб. – старобългарски
тур. – турски
търг. – търговски
фр. – френски
хърв. – хърватски
юр. – юридически

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева 1987:** Алексиева, А. *Преводната проза от гръцки през Възраждането*. [Aleksieva, A. Prevodnata proza ot gratski prez Vazrazhdaneto.] София: Изд. на БАН, 1987.
- Ванков 1956 – 1957:** Ванков, Л. Към историята на италианските заемки в българския език (1762 – 1860). [Vankov, L. Kam istoriyata na italianskite zaemki v balgarskiya ezik.] // *Годишник на Софийския университет. Филологически факултет*. 52 (2), София: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1956 – 1957, 201 – 312.
- Ванков 1960:** Ванков, Л. Към историята на някои заемки от западните романски езици в български и в другите балкански езици. [Vankov, L. Kam istoriyata na nyakoi zaemki ot zapadnite romanski ezitsi v balgarskiya ezik.] // *Годишник на Софийския университет. Филологически факултет*. 54 (2), София: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1960, 169 – 280.
- Велчева 2010:** Велчева, Б. Софроний и българският книжовен език. [Velcheva, B. Sofronij i balgarskiyat knizhoven ezik.] // Велчева, Б., Д. Иванова. *И от зазоряването тръгва денят... Изследвания върху приемствеността в развоя на българския книжовен език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010, 115 – 122.
- Генчев, Даскалова 1988:** Генчев, Н., Даскалова, Кр. *Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. [Genchev, N., Daskalova, Kr. Balgarskata vazrozhdenska intelligentsiya. Entsiklopediya.] София: Държавно издателство „Д-р Петър Берон“, 1988.
- Данова 2013:** Данова, Н. Тъй рече Йоан Златоуст... [Danova, N. Tay reche Yoan Zlatoust...] // *Българско общество за проучване на XVIII век. Интердисциплинарна научна конференция Просветеният смях (2 – 3 април 2004 г.)* <<http://www.bulgc18.com/smehat/danova.htm>> (11.01.2025).
- Иванова 1998:** Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането*. [Ivanova, D. Ezikovite vaprosi v balgarskiya periodichen pechat prez Vazrazhdaneto.] Пловдив: Макрос 2001, 1998.
- Кювлиева 1997:** Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. [Kyuvlieva, V. Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.
- Николова 2023:** Николова, Н. Книга за писма от Стоян и Христо Караминкови (1850). [Nikolova, N. Kniga za pisma ot Stoyan i Hristo

Karaminkovi.] // *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език*. Т. I, отг. ред. Н. Николова, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023, 252 – 301.

Ничев 1963: Ничев, Ал. Софрониевият превод на Езоповите басни. [Nichev, Al. Sofronieviyat prevod na Ezopovite basni.] // *Годишник на Софийския университет*. Т. LVI. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1963, 1 – 122. <<https://bibliotekaantiqua.wordpress.com/wpcontent/uploads/2015/11/d0b50b7d0bed0bfd0bed0b2d0b8d0b1d0b0d181d0bdd0b81802d181d0bed184d180d0bed0bdd0b8d0b9d0b2d180d0b0d187d0b0d0bdd181d0bad0b8.pdf>> (27.10. 2024).

Петканов 1979: Петканов, Ив. Италиански лексикални елементи в българския език. [Petkanov, Iv. Italianski leksikalni elementi v balgarskiya ezik.] // *Помагало по българска лексикология*. София: Наука и изкуство, 1979, 239 – 249.

Попова: Попова, М. Първият български терминологичен речник. [Popova, M. Parviyat balgarski terminologichen rechnik.] <<https://ispan.waw.pl/ireteslaw/bitstream/handle/20.500.12528/640/70-godini-133-140.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> (2.12.2024).

Wikipedia: Francesco_Soave. Biografy <https://en.wikipedia.org/wiki/Francesco_Soave> (12.12.2024).

СПРАВОЧНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

БЕР: Георгиев, Вл., Гълъбов, Ив., Заимов, Й., Илчев, Ст. и др. *Български етимологичен речник*. Ред. Вл. Георгиев. [Georgiev, Vl. Galabov, Iv., Zaimov, Yo. i dr. Balgarski etimologichen rechnik.] Т. 1. София: Изд. на БАН, 1971. <<https://ibl.bas.bg/ber/>> (20.10. 2024).

БТР: Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. [Andreychin, L. i dr. Balgarski talkoven rechnik.] IV изд. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София: Наука и изкуство, 2008.

НГ – РБЕ: Геров, Н. *Речник на българския език*. [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezyk.]. Т. I – VI. Фототипно издание. София: Български писател, 1975.

РБЕ: *Речник на българския език*. [Rechnik na balgarskiya ezyk.]. Т. I. София: Изд. на БАН, 1977. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> (15.09.2024).

РБР: Чукалов, С. *Руско-български речник*. [Chukalov, S. Rusko-balgarski rechnik.] София, 1951.

ПРОДД: Илчев, Ст. и др. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. [Ilchev, St. i dr. Rechnik na

- redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek.] София: ИБЕ, Изд. на БАН, 1974.
- РФТ:** *Речник на финансовите термини.* [Rechnik na finansovite termini.] <<https://kik-info.com/spravochnik/finansov-rechnik.php>> (29.11.2024).
- РЧДБЕ:** Милев, Ал., Братков, Й., Николов, Б. *Речник на чуждите думи в българския език.* [Milev, Al., Bratkov, Yo., Nikolov, B. Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik.] Трето изд. София: Наука и изкуство, 1970.
- СТМРЧДБЕ:** Младенов, Ст. *Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав.* [Mladenov, St. Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik s obyasneniya za poteklo i sastav.] Второ допълнено издание. София: Книгопечатница „Хемус“, 1943.
- СТБР:** Иванова-Мирчева, Д. и др. *Старобългарски речник.* Отг. ред. Иванова-Мирчева, Д. [Ivanova-Mircheva, D. Starobalgarski rechnik. Otg. red. Ivanova-Mircheva, D.] Т. I. София: Валентин Траянов, 1999.
- СТБР:** Иванова-Мирчева, Д. и др. *Старобългарски речник.* Отг. ред. Иванова-Мирчева, Д. [Ivanova-Mircheva, D. Starobalgarski rechnik. Otg. red. Ivanova-Mircheva, D.] Т. II. София: Валентин Траянов, 2009.
- ЭСРЯ:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка.* [Fasmer, M. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka.] Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Под ред. Б. А. Ларина. Изд. второе, т. 1 – 4. Москва: Прогресс, 1986.
- DWDS:** *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart.* <<https://www.dwds.de/>> (18.10.2024).
- MDA:** *Micul dicționar academic.* București: Editura Univers Enciclopedic, 2010, vol 2. // <https://dexonline.ro>. <<http://www.bulgc18.com/smehat/danova.htm>> (20.11.2024).

ИЗТОЧНИЦИ

- Неофит Бозвели, Ем. Васкидович:** *Славяноболгарское детоводство за малките деца. ЧАСТЬ ШЕСТАА. Славеноболгарскій предручній ПОСЛАТЕЛНИКЪ за наставленіе на Болгарскитѣ юноши...* Въ Крагуевцѣ, у Княжеско-Сербской тѣпографіи, 1835.
- Христаки Павлович.** *Писменникъ. общеполезенъ на секого единороднаго ми Болгарина отъ кой да е чинъ и возрастъ.* Сочиненъ споредъ днешні-а писмописателенъ способъ от Христаки П. Дупничанина... В Бѣлградѣ. У Княжеско-Сербской Тѣпографіи, 1835.

Константин Фотинов. *Болгарски разговорникъ за оныя, кои обичатъ да се навикнуватъ да говорятъ гречески...* Част II. *Записи.* Сочиненъ трудомъ К. Г. Фотинова. Смирна, в Печатарница А. Даміанова, 1845.

Георги Икономов. *Краткій най-новый писмовникъ от Георгія Экономова Дупничянина.* Букурещъ. В Книгопечатня-та Йосифа Копайнига, 1856 г.

Костаки Ив. Попов. *Търговски писменникъ.* Съчинилъ и издава К. І. Попповъ. Съсъ иждивеніе-то на родолюбиво-то българско общество отъ Браила. Изданіе първо, Болградъ. В печатницѣ-тѣ на Българско-то централно училище, 1862.